

АНДАЙН ЯЗГУУР СОЁЛЫН ШИНЖИЙН ТУХАЙ

*профессор Б.Сүх Өвөрмонголын Үндэстэний Их Сургууль
Эрдэм шинжилгээний сэтгүүл редакторлах хэлтсийн эрхлэгч,*

Түлхүүр үг: Андай, Язгуур соёл, Шид хүч

Товч агуулга: Андай бол Өвөр монголын Хүрээ хошуунд үүссэн монгол үндэстэний сонгодог бичиг, эсгий туургатны язгуур урлагийн охь шим, монгол ястны уламжлалт соёлын өв юм. Андай нь түүний өвөрмөц гоц урлагийн хэлбэр болон соёлын агуулгаараа Хятад улсад төдийгүй гадаадад алдаршиж, монгол үндэстний хэмээх соёлыг бахдуулан байна. Андайн хэмээх “соёл”-ын шид хүч нь түүний язгуур соёлтой нягт холбоотой буй.

Андай бол Өвөр монголын Хүрээ хошуунд үүссэн монгол үндэстэний сонгодог бичиг, эсгий туургатны язгуур урлагийн охь шим төдийгүй монгол ястны уламжлалт соёлын үнэт өв юм. Андай нь түүний өвөрмөц урлагийн хэлбэр болон гүн гүнзгий соёлын агуулгаараа Хятад улс төдийгүй гадаадад алдаршиж, монгол үндэстний соёлыг гайхуулж байна.

Андай нь монгол үндэстний уламжлалт соёлын чухал бүрэлдхүүн болохынхоо хувьд аман соёлын язгуур шинжийг чанд хадгалж байдаг нь билээ. Ардын бүжиг, аман урлаг, аман зохиолын өв нь хэдий чинээ язгуур эртний байна, төдий чинээ түүнд соёлын хэмээх шинж их байдаг.

Нэг. Андайн үүслийн домог хийгээд түүний язгуур соёлын шинж

Андайн үүслийн тухай ихэнхи домог нь түүний язгуур шинжтэйг харуулж буй. Монгол үндэстний уламжлалт бүжигт торгуудын “биелгээ бүжиг”, дөрвөдийн “аяган бүжиг” ордос ардын “савхан бүжиг” хийгээд “хундаган бүжиг”¹, буриадын “ёохор бүжиг” болон “эргэлдэх бүжиг”² гэх мэт бүжгүүд байдаг. Хүрээний андай бүжиг нь мөн эдгээр уламжлалт бүжгийн нэгэн адилаар монголчуудын дунд өргөн тархаж дэлгэрсэн байна. Гэвч андай бүжиг нь эдгээр бүжгүүдээс ялгагдах онцлог нь түүний үүслийн талаар олон домог уламжлагдаж ирсэнд оршдог. Албан бус баримтыг эш болговол Хүрээний андай бүжгийн тухай 20 гаруй домог ардын дунд уламжлагдан иржээ³.

Жишээ домог-1:

Эрт урьдын цагт Горлос хошууны нэгэн хос залуу эр, эм хоёр хуримлаад нэг их удсангүй эхнэр нь сонин жигтэй өвчин олж өөрийн нутагтаа хэдийгээр их эмнүүлсэн ч сайжирсангүй гэнэ. Тэгээд эрэгтэй нь эхнэрээ тэргэнд суулгаж хошуу нутгаасаа хол гарч үүгээр түүгээр хэрэн явсаар Хүрээ хошууны нутагт явж байтал тариа ачиж байсан нэг бүлэг хүмүүс замын хажууд тарианыхаа хажууд амрангаа хоолой нийлүүлэн хангинатал дуулалдаж, харайлдан тоглож, хадганатал инээлдэн байхтай таарч гэнэ. Гунин зовж, бүтэл муутай яваа эрэгтэй нь гагцхүү замаа хороохыг л бодож хажуу тийш харсан ч үгүй тэргээ гилж, цаашаа зорих гэхэд эхнэр нь гэнэт тийчэгнэн урагшаа явах дургүй болж, хэдүй аргадавч сонсохгүй болов гэнэ. Нөхөр нь аргагүй тэргээ зогсоотол тэр даруй эхнэр нь номхрон тэдгээр хүмүүсийн хөөр наргиантай дуулж байхыг биеэ өндийлгөн толгойгоо гилжийлгэн чих тавин чагнасаар тэрэгнээсээ бууж өөдөөс нь очих гэв. Нөхөр нь эхнэрийнхээ санааг ойлгон мэдэж, тэдгээр дуулалдан наадах хүмүүсийн дэргэд хүрч тэднийг гуйн авчирхад тэргэнийх нь гадуур тойрон зогсоод нэгэн зэрэг хангинатал

¹ Мядагмаа. Монгол ястаны бүжгийн хөгжим. Бээжингийн үндэстэний хэвлэлийн хороо, 1993. 67-72 дахь тал

² Хөгжилт. Монгол үндэстэний дуу хөгжмийн түүх. Шинжаан., 1997. 842-845 дахь тал

³ Начиншонхор. Андайн соёл судлал. Хайлаар.: Өвөрмонголын соёлын хэвлэлийн хороо. 2001. 1-27 дахь талд энэ тухай үзнэ үү.

дуулалдсанд эхнэр нь асар баяр баясгалантай болж, царай нь гэрэлтэн өвчин нь өргөс авах мэт өө сэвгүй болж эрүүл болж гэнэ. Үүнийг бүгдээрээ ихэд сонирхон хэлэлцсээр яваандаа андай болж үүссэн гэнэ⁴.

Жишээ домог 2:

Эрт урьд цагт Монголжин хошууны нэг өвгөн өөрийн ганцхан охинтой амьдардаг байжээ. Өвгөн энэ охиноо алган дээрх эрдэнэ шиг их хайрладаг гэнэ. Охин нь арван найм, ес хүрмэгц гэнэт өвчилж олон өдөр эм тан уулгасан боловч илааширсангүй мөртөө өдрөөс өдөрт муудаж хэвтэрт оров гэнэ. Үүнд өвгөн туйлын их бачимдан сандарч энхрий хайрт охиноо илжиг хөллөсөн тэргэнд суулгаж алсыг зорин охиныхоо уйтгарыг гаргаж, сэтгэлийг сэргээх гэж хоёр гурван өдөр аялан явсаар нэгэн өдөр Хүрээний гууд хүрч ирэхэд охиных нь өвчин улам их болж бараг амьсгал хураах шахсан гэнэ. Тэгээд хэрхэх аргаан олохгүй болсон өвгөн тэргээ голын хөвөөнд зогсоож хөлөө дэвслэн гунигтай аялгуугаар гашуудан дуулсанд сонирхож ирсэн хүмүүс бас өр өвдөж, сэтгэл уяран өвгөнтэй хамт дуулж байтал тэргэн дээрх охин нь сэхээ орж өндийн босч тэргэнээс бууж ирээд олонтой хамт дэвхрэн гүйсээр байгаад бүх биеэс нь хөлс гоожиж өвчин нь тэр доороо хөнгөрч илааширчээ. Ингээд өвгөн охин хоёулаа Монголжиндоо ахин очсонгүй. Хүрээ хошууны тамын цагаан манханы ард нутагшин суурьшсан гэнэ. Үүнийг хүмүүс ам дамжуулан хэлэлцсээр байгаад Хүрээ хошуунд андай үүссэн гэнэ⁵.

Жишээ домог 3:

Эрт урьд цаг, Номхон далайн цаана Нохой улсын наана Элээ хэмээх улс үүрлэн сууж байж гэнэ. Энэ улсын эзнийг Хар хатан гэдэг гэнэ. Ертөнцийн хүмүүсийн амьдралыг их тоодог тул үргэлж элээ гурван элчээ зарж, үд дундын үед эрэгний хажуудах модон дээр ганцаар унтаж байгаа охин буюу бэрийн биед сүүдрээ тусгаж сүнсийг нь зайлуулж махбодон биеийг нь эзлүүлэн андай өвчин болгодог гэнэ. Андай өвчин тарих нь энэ хүний биеэр дамжуулж хүний амьдралд орж үзээд харих үедээ эд ашгийг нь авч явахын төлөө юм гэнэ⁶.

Жишээ домог 4:

Эрт урьд цагт манай энэ орноос зүүн хойд зүгт нэг их улс байж гэнэ. Харса их хаантай, ханга их хатантай, хун хэрээ хошуутай, хортон могой хоттой гэнэ. Баян Цоодай гэх хүүтэй, уран Тана гэх бэртэй, Харалзай, Боролзой хоёр зарцтай Залан дугуй, Усан хайлуур, Элэгшир гэх гурван охинтой гэнэ. Энэ гурван охиныг бас элээ гурван гүнж гэдэг гэнэ. Элээ гурван гүнж нь үргэлж ертөнцөөр тойрч, өвчин тарааж, эрдмээ гайхуулдаг тул сайхан охин шинэ бэр гэрээсээ гарахыг хүсдэггүй гэнэ. Учир нь энэ гурван элээ гүнж хэзээ ч хамаагүй хуй хөлөглөж ирээд сүүдрээ тусгавал андай өвчинтэй болгодог тул охид бэрүүдийг ийм аймтгай болгосон гэнэ.

Ертөнцөд тулгарсан энэ зовлонг арилгахын тулд Шагжмуни бурхан биеэрээ хувилан ирээд Бөхэхэй мэргэн болон Гадас мэргэнд андай дуулах арга ухааныг зааж сургаж гэнэ. Тэр нь бүх явдлыг Бөхэхэйгээр хийлгэж, Гадас болон Сухай дуучаар илэрсэн оньс түлхүүр болгож, хонх ташуураар сүрдүүлэн ард олны доторхи буянтай хүний аман уурыг жигэлэжү, алтан найжим тойруулан энд элээг салган андай өвчин туссан эхнэрийг аврах болсон гэнэ⁷.

Жишээ домог 5:

Эрт урьд цагт халх вангийн хамгийн хайртай хатан нь андай өвчин тусч гэнэ. Эд мөнгө элбэг байх болохоор эм тан хэчнээн уулгавч, Майдар гэгээн залж, ном гүрэм хэдий

⁴Цэги, Дэжид, Баатар. Андай. Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо. 1984

⁵Цэги, Дэжид, Баатар. Андай. Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо. 1984

⁶Начиншонхор. Андайн соёл судлал. Хайлаар.: Өвөрмонголын соёлын хэвлэлийн хороо. 2001. 13 дахь тал

⁷Мөн тэнд. 13-14 дэх тал

хийлгэсэн ч илааширах байдал жаахан ч мэдэгдсэнгүй гэнэ. Үүнд Халх ван арга мохож, харын засал хийлгэхээр шулуудаж, ардаан албадаж байгаад хатандаа андай дуулуулав гэнэ. Энгийн үест ван ноёны хатныг эгэл ардууд бүчин авч эх гэж хүндэтгэн дуудаж хэрвээ уулзах явдал тохиолдвол эгц өөдөөс нь харж болохгүй бие мэхийн өвдөг сөгдөх ёстой тул энэ үед болхи бүдүүлэг хэл, яриагаар шалиглаж дуулбал ван ноёны нэр хүндэд муухай, ёсгүй явдал болно гэж ван ноёны ордноос захиа зарлиг буулгаж, зөвхөн бурхан гэгээнд залбирч дагаснаас гадна элдэв зүйлийн улиг, шалиг завхай үг яриаг оруулж дуулж болохгүй хэмээн цаазалж гэнэ. Ингэхлээр дуучин болон хамт дуулах хүмүүс хүлээстэй мэт болж урам хугаран андайн талбай өчүүхэн ч цог зальгүй болж, энэ байдалд андайтсан хатан ч дургүйцэн унжийгаад хөвөн гүйхээ больсон гэнэ. Иймд ван ноён аргагүй болж хатнаасаа яах вэ гарч ардуудтай адилхан үзэж дуултугай гэж зөвшөөрч гэнэ⁸.

Эдгээр домгийн үүднээс авч үзвэл: нэгдүгээрт, цаг хугацааны хувьд андайн үүсэл нь бүр “эрт урьд цаг”, “галав дэлхий үүсэх үе” эсхүл “Харса хааны тэндээс”, “ар газрын Мила богдын үе”, “нохой улсын үе”, “халх вангийн үе”-тэй холбогдож байдаг. Тодорхой бус цаг буюу “эрт урьд цаг” эсхүл тодорхой цаг буюу “Харса хааны тэндээс”, “нохой улсын үе” аль аль нь түүхийн цаг хугацааны хувьд “эрт урьд” байгааг харуулж байна.

Хоёругаарт, андайн үүслийн домгийн ихэнхи нь Хүрээний бөө лайчингийн уламжлан ярьсанаар бий. Тухайлбал, Хүрээ элсний хойт Бябайн өвөг бөө, Хүрээний элсний шинэ айлын хүргэн бөө, Хүрээ элсний зүүн хүчит айлын Мэндбаяр бөө, Хүрээ элсний Жилтү айлын Чүн Мей бөөгийн уламжлан ярьсан домгууд нь үүнийг харуулж байна.

Хоёр. Андай дахь амь шүтлэг хийгээд түүний язгуур соёлын шинж

Андай нь монгол үндэстний уламжлалт соёлын хувьд түүний цөм агуулга нь амь шүтлэгт оршино. Өөрөөр хэлбэл амь шүтлэг нь андайн амин сүнс, амь шүтлэг нь андайн оршин тогтнох хүч, амь шүтлэг нь андайн хөгжлийн үндэс болох юм. Хүн бол оршихуй цогц мөн-амь насны идэвхитэй оршихуй цогцос юм. Андайд монголчуудын эртний амь шүтлэг-амь үржлийн шүтлэг, амь цогцсын шүтлэгийг гүн агуулж байдаг нь маш тодорхой билээ.

Нэг. Андайн “найжим” хийгээд эртний монголчуудын эр бэлгийн шүтлэг.

Хүн хэрвээ амьдран тогтнох гэвэл эрхбиш үржих хэрэгтэй. Энэ бол хүн төрөлхтний хамгийн анхны агуу ухамсар юм. Хүмүүс хэрвээ үржин олшрох гэвэл үржлийн шүтлэг, үржлийн соёл ухамсар байх ёстой. Андайн шид хүч нь хүн төрөлхтний энэхүү хамгийн агуу ухамсар-үржлийн шүтлэгийг нэн тэргүүнд ухамсарлаж байгаад оршино.

“Хөх торгон хөнжилдөө
Хүргэн хоёулаа унт даа
Хүн амьтан унтвал
Хүзүүгээрээ тэврэлц дээ
Улаан торгон хөнжилдөө
Учирсан хоёулаа унт даа
Улсын хөл татарвал
Уруулаа шимэлцэн наад даа”⁹.

Энэ бол андайн дуунд дуулдаг үржил шүтлэгийн соёл ухамсар бүхий “ятгах” шид үг мөн. Энэ нь энгийн амьдрал ахуй дахь ятгал биш харин эртний монголчуудын үржил шүтлэгийг билгэдэн шүтсэн шүтлэг ухамсар болох юм. Андайд “талбайн тэг

⁸ Цэги, Дэжид, Баатар. Андай. Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо. 1984

⁹ Начиншонхор. Андайн соёл судлал. Хайлаар.: Өвөрмонголын соёлын хэвлэлийн хороо. 2001. 198 дахь тал

дунд, дугариг талбайн төвд тэргэний тэнхлэг эсвэл тэргэний арлыг булж босгоно. Зарим газрынхан зан хагас өндөр гөлийтөл шулж зассан асхан модыг булах ч байдаг. Үүнийгээ найжим босгоно гэлцдэг. Зарим газар алтан багана босгоно гэдэг. Үзүүр дээр нь цагаан алчуур уях, хадаг зүүх, дэнлүү өлгөх эсхүл хоосон гозойлгох мэт¹⁰ байдаг. Андайн талбайд босгодог энэхүү найжим, “алтан багана”-д язгуур соёлын утга учир гүн байдаг билээ. Өөрөөр хэлбэл энэхүү найжим бол эр бэлгийн шүтлэгийн бодит илрэл болно. Энэ нь андайд илэрч байгаа эртний монголчуудаас уламжлалтай амь шүтлэгийн соёл болох нь дамжиггүй.

Бэлгийн шүтлэг бол хүн төрлөхтний бэлгийн соёлын анхны хэлбэр төрхөөр дэлхий нийтийн бүх арьстан ястан, үндэстэн угсаатанд түгээмэл эрхэмлэгдсээр иржээ. Бэлгийн шүтлэг нь эрт үеийн хүн төрлөхтний амьд бодисын чадавхи шаардлага-хүн угсааг үржүүлэхээс үүдэн бий болсон юм.

Эртний египетийн пирамид, эртний энэтхэгчүүдийн бурханы суварга, индианчуудын тотемын багана зэрэг нь бүгд эр бэлгийн бэлгэдэл утгатай байдаг. Эртний японд эр бэлэг, эм бэлгийг сахиус гэж итгэдэг тул мөргөн ёсолдог байжээ. Япончууд эр бэлэг, эм бэлгийн шинжтэй тогтоц бүхий чулууг “арга билгийн чулуу” гэж үргэлж шүтэн адис авч, шүтэн үнсэж, хайр дурлал болон ураг барилдах хуримлах үйлийн жаргал эсхүл “бухан цагаан хүүтэй, буян цагаан охинтой” болохыг ерөөдөг байна.

Бэлгийн шүтлэг-Эр бэлгийн шүтлэг нь манай улсын бүх үндэстэн ястан буюу бүх газар оронд нийтэд нь уламжлагдаж ирсэн байдаг. Тухайлбал, Хятад улсын эхийн эрхэт ёсны нийгмийн соёлын үлдэгдэл эдэд илэрч байгаа шувууны хүзүүн зураг, Ёо Шүний үеэс уламжлалтай сийлмэл баганын барилга, Хөхнуураас илрүүлсэн ясан зэв, орчин үеийн бээжин хүний хуримын ёслол дахь зэв харвадаг зан үйл нь бүгд л эр бэлгийн шүтлэгийн утгыг харуулж байна¹¹. Мөн Хэбэй мужийн Чэндэ хотын хавийн уулнуудын дунд нэг хачин чулуу-бөөр чулуу гозойж байдаг. Үүнийг судар бичигт ‘棒槌’, ‘磬锤’ гэж тэмдэглэсэн байдаг ч тухайн нутгийн ардын дунд байгалийн гайхамшигаар бүтсэн эр бэлэг-бөөрөөр домоглогдон шүтэгдэж байдаг. Хуримласны дараа хүүхэд тогтдоггүй бүсгүйчүүд чин үнэн сүжиг өвөрлөн бөөр чулууны дэргэд авиран хүрч бөөр чулууг шүтэн адис авч түүний эр жавхааг нь биеэрээ хүрэн мэдэрч, үр хүүхэдтэй болохыг хүсэн шүтсэн домог үлгэр буюу үнэн бодит явдал эрт дээр үеэс одоог хүртэл уламжлагдан явагдсаар байдаг гэлцдэг.

Эр бэлгийн шүтлэг нь монголчуудын дунд бас эртний уламжлалтайг монгол орны хадны зураг, хөшөө чулуу буюу дурсгалт эд өлгийн зүйлс гэрчилж байдаг. Хадны зураг, хөшөө чулуу бол хүн төрлөхтний язгуур эртний “үг хэл” болох юм. Хэдийгээр илтгэх арга, илэрхийлэх барил нь нэр төдий бүдүүлэг боловч түүнийг дүрслэн харуулдаг зураг, дүрсэд хүн төрлөхтний эртний үеийн амь насны үржлийн хүсэл, санааг агуулж байдаг. Өвөр монголын Муна уулын хадны зураг¹², Монгол улсын Увс аймгийн музейн хадны зураг, Өмнөговь аймгийн Сэврэйн хадны зураг, Архангай аймгийн Хүрээний үзүүрийн хадны зураг, Увс аймгийн Цагаан өтгийн хадны зураг, Архангай аймгийн Чулуут голын хадны зураг¹³ илэрч байгаа эр хүн, морь, буга, янгир, зэрлэг гахайн эр бэлгийн тод товгор зураг төрх нь монголчуудын эртнээс уламжлалтай эр бэлгийн шүтлэгийг маш тодорхой тэмдэглэсэн байдаг.

Монгол улсын ихэнхи аймаг нутаг, Оросын холбооны улсын төв, Байгаль нуурын өвөр бие нутгаар өргөн тархсан “буган хөшөө” нь мөн монгол ястныг багтаасан умардын үндэстэн угсаатны эртний эр бэлгийн шүтлэгийг харуулж байдаг соёлын дурсгалт үлдэгдэл

¹⁰ Мөн тэнд. 33 дахь тал

¹¹ 赵国华. 生殖崇拜文化论. 北京: 中国社会科学出版社, 1996. 第 275-276页

¹² 班澜, 冯军胜. 阴山岩画文化艺术论. 呼和浩特: 远方出版社, 2000

¹³ Л.Дашням. Монгол нутаг дахь түүх соёлын дурсгал. Өвөр монголын ардын хэвлэлийн хороо. 2006 он

болох нь дамжиггүй. Буган хөшөө гэж гозгор урт чулууны хажуугийн дөрвөн талыг сайтар засч, хөшөөний их биеийг ороолгон гол төлөв хэд хэдэн бугыг загварчлан дүрсэлж сийлсэн хөшөөг хэлдэг. Буган хөшөө нь дунджаар 1-4 метр гаруй өндөр байдаг бөгөөд тэр нь тал хөндий, уулын бэлд буюу жижиг уулын орой дээр ганц нэгээр нь буюу хэд хэдээр нь босгосон байдаг. Халхын Говь-Алтай аймгийн Бага усны буган хөшөө, Хөвсгөл аймгийн Бор хужирын голын буган хөшөө, Завхан аймгийн Даагийн талын буган хөшөө, Хэнтий аймгийн Дунд жаргалантын буган хөшөө, Өвөрхангай аймгийн Тэмээн чулууны буган хөшөө, Хөвсгөл аймгийн Уушгийн өврийн буган хөшөөд, Хөвгөл аймгийн Хитгийн эхний буган хөшөө, Баянхонгор аймгийн Шидэрийн чулууны буган хөшөөд¹⁴ нь бодитой жишээ болж байна.

Эдгээр буган хөшөө нь хэзээд гозойж байдаг төрх-эр бэлгийн шинж байдал, хөшөөн дэх сийлмэл-амьтан буга /эр бугын үржлийн бэлэг нь амьтны дотор хамгийн охь чадавхитай нь гэж сэтгэдэг/ нь эр бэлгийн шүтлэг монгол оронд эртнээс ихээхэн нөлөөтэй оршиж байсныг нарийн тодорхой гэрчлэн харуулж байна. Андай соёл дахь ад андайд ч гэсэн ураг андайд ч гэсэн амь шүтлэг шууд нэвтэрч байгаа нь маргашгүй. Андай нь эмэгтэй хүний сэтгэлийн өвчинг засахад голлон зориулагдсаныг бүгд мэдэг. “Хүрээ хошууны андайн дуучин болох Хэнт, Мидү, Жамъяан, Бөхбаяр нарын хэлсэнээр бол чөлөөлөгдөхөөс өмнө тэд нар хэдэн арван удаагийн андайд оролцож дуучнаар уригдсан байна. Тэд нарын үзсэн ба сонссоноор бол өвчин нь сэтгэл санааны хувьд эрүүл бус охин буюу саяхан хуримласан бэр, удаан жил хүүхэд төрүүлээгүй залуу бэрүүд болно”¹⁵.

Андайн тухай домог ярианд мөн энэ мэтийн агуулга илэрч байдаг. Тэгэхээр андай өвчтөн бол эм бэлгэтэн болно. Өвчний шалтгаан нь дурласан хүнээ санаж, бодсон сэтгэлийн өвчин, үр хүүхэдтэй болохыг бодсон сэтгэлийн өвчин мөн. Арга билгийн онолын үүднээс үзвэл эм бэлгэтний сэтгэлийн өвчинг оношлон засахад эр бэлгэтний ерөндөгөөр засах нь хамгийн бүтэмжтэй засал, домнол болох нь мэдээж билээ. Өөрөөр хэлбэл андай өвчний засалд “найжим” босгох үйл нь эр бэлгийн шүтлэгээр эм бэлэгт өвчтөн-андай өвчтөнийг сэргээн баярлуулж эдгэрүүлэхэд чиглэсэн байдаг. “найжим”-ын үгийн утгаас үзвэл найзалж нөхөрлөж явах, янаглаж үерхэж явах зэргийг зааж байдаг. Иймээс “найжим” /тэргэний тэнхлэг, тэргэний арал болон алтан багана/-ын эгц босоо дүр төрх нь эр бэлгийн бэлэгдэл болж сэтгэлийн өвчин олсон андай өвчтөний санаж бодсон залуу эр “найз”-ын төлөөлөл болж, “ураглаагүй охин буюу сая хуримласан бэр, олон жил хүүхэдтэй болоогүй бэрүүд”-ийн андай өвчнийг нь ул мөргүй засан эдгэрүүлдэг болсон байжээ. Андайд “бөөр”-өөр эм бэлэгт өвчтөн-андайтсан эмэгтэйд төлөөлүүлж байдаг нь мөн л амь шүтлэг-эр бэлгийн шүтлэгээс болсон гэж үзэлтэй. Андайд зөвхөн өвчилсөн эмэгтэй хүнийг “бөөр” гэж энхрийлэн дуудсан төдийгөөр зогсох биш харин андайтсан өвчинд нь оношилсон эр бэлгийн шүтлэг-“бөөр” гэдэг дуудлага үгийн шид хүчийг хүчтэй болгосон нь үнэн байна. Энэ нь андай соёлын эр бэлгийн шүтлэг-амь шүтлэгийн рид шид, язгуур соёлын ид хүч болно.

Хоёр. Андай засал хийгээд эртний монголчуудын амь цогцсын шүтлэг

Амь, цогцсын эрүүл саруул, чийрэг сайхан нь монголчуудын эртний амь шүтлэгийн гол агуулагдахууны нэг нь юм. Монгол хүний олон зуун жилийн амьдрал ахуйд шүтэн ирсэн “үүлгүй өдөр сайхан, өвчингүй бие сайхан” гэдэг амь шүтлэгийн ухамсар нь тэр чигээрээ андай соёлд нэвтэрч тусгагдсан байдаг. Андай соёлын цөм нь өвчилсөн амь цогцсыг эрүүл саруул амь цогцос болгох шүтлэг үйл-андай засалд илэрч байгаад оршино. Андай засал нь бөө мөргөлийн өвчин заслын нэг хэлбэр болсоны хувьд андайн язгуур соёлын шинжтэй байгааг баттайгаар нотолж өгч байгаа юм. Хүрээ хошууны бөө,

¹⁴Мөн тэнд

¹⁵白翠英。 安代的起源及其发展。哲里木盟文化处。1983

удганы өвчний засалд гүрэм засал, нярайн засал, бариа засал, андай засал, мал эмнэлгийн засал гэж байдаг. Бөө лайчингийн хэлсэнээр андай бол залуу бэр, охин хүн нэрвэгддэг нэг зүйлийн сүнстэй холбоотой өвчин болно. Гэхдээ “хийморь нь дайжсан залуу эхнэр андай өвчин олдог юм” гэнэ. Хийморь-шүтлэг бол хүн бүхэнд төрөлхийн байдаг бөгөөд дэгжих, доройтох хувь заяатай нь шууд холбоотой үзэгдэл болно. Андай өвчин олдог эмэгтэйчүүдийн олонхи нь хийморь сүлдгүй болсоноос “ямар нэгэн ад олдог юм” гэж бөө нар тайлбарладаг¹⁶. Андайд их андай дуулах ба бага андай дуулах журам ёслол байдаг. Андай дуулах өдөр цагийг бөө, удган нарын хэлсэнээр тогтоох, тэргэний тэнхлэг буюу арлаар төв болгосон том хэмжээний тойрог талбар засч, тойргийн төвд босгосон тэнхлэг буюу аралдаа хадаг өлгөж түүнээ “алтан багана буюу найжим” хэмээн нэрийдэх, андайгаа нар зөв эргэн дуулж бүжиглэх, андай дуулах хоногийн тоог заавал андай өвчтөний хэлсэнээр тогтоох зэрэг журам горимтой юм. Энэ мэт талбар засч нийтээр дуулдаг хэлбэрийг дээр үед “их андай” гэж байжээ.

Андай өвчнийхөн бөө айчингийн хэлсэнээр бол ойр саднаа урьж оролцуулсаныг “бага андай” гэдэг¹⁷. Их андайд андай охины хэлсэнээр хэдэн арван шөнө дуулах найр үдэшлэг үргэлжлүүлэх тоглоом, андай эмийг сэргээх, хэдгэнэ ташуурын эргэх бүжиг, андай эмийг хөлрүүлэх, цай уулгах, цайны магтаал, андай эмийг тохруулах шон шалиг дайралцаа, “андай булаах” айл бүлгээрээ талцаж, харилцан дуулж, бүжиглэх зэрэг тоглоомыг нэг оргилоос нөгөө оргилд түлхэн ахиулдаг. Гэхдээ эмх журамтай дэс дараатайгаар явуулдаг. “Их андай” хийгээд “бага андай” нь тод ялгаатай хоёр зүйлийн үзэгдэл юм. “Бага андай” бол сүнс, чөтгөрийн үзлээр чөмөг болгосон бөөгийн ёсны мөргөл, ёслолын тусгай хэлбэр. “Их андай” дахь өвчин заслын элемент гэвэл “шар усаа тараая гэвэл ламд мөргө, шургасан халуунаа гаргах гэвэл андай дуул” гэдэг хөлөргөх гэх мэтийн эмчилгээний арга байгаа юм. Андайн өвчин заслын эдгээр журам горим, андай заслыг гүйцэтгэгч-бөө, лайчин нь монголчуудын язгуур шашин, язгуур соёл болох бөө мөргөлийн ул мөр гүн байгааг нотлон харуулж байдаг. Тэгэхээрээ андайн засал нь голдуу дуулах засал, бүжиглэх засал, “хүртээх” засал зэрэг заслаар дамжин өвчтөн андайтагчийг эдгэрүүлдэг. Энэ бол андайн “амь цогцос хамгийн эрхэм, амь нас хамгийн чухал” гэж гүйцэтгэн биелүүлдэг амь шүтлэгийн бодит зорилго мөн билээ.

Гурав. Андайн “найжим” тойрон бүжих бүжгийн хэлбэр хийгээд түүний язгуур соёлын шинж

Нэг. Андай хийгээд монголчуудын эртний “тэргэл-өлзий бэлгийн соёл”

“Найжим” тойрох “тойрог хэлбэр”, “хүрээ хэлбэр” нь монголчуудын язгуур эртний “тэргэл-өлзий бэлгийн соёл”-той шууд холбогдож байдаг. Үндэстэн бүхэн тус бүрийнхээ үндэстний өвөрмөц соёлоороо бусад үндэстнээс ялгагддаг. Монгол үдэстэн нь урт хугацааны түүхэн хөгжлийнхөө явцдаа үндэстнийхээ онцлог бүхий арвин баялаг соёлыг бүтээжээ. Үүнд хамгийн нийтлэг чанартай нь “тэргэл-өлзий бэлгийн соёл” юм. Монголчуудын онцгой мөртөөн уламжлалт “тэргэл-өлзий бэлгийн соёл” нь тэд нарын сэтгэхүй, шүтлэг бишрэл, аж ахуй, урлаг болон өдөр тутмын зан үйлд нь шууд илэрч байдаг¹⁸. Монголчууд эрт язгуураасаа нар болон сарыг шүтдэг уламжлалтай. Нар болон сар нь хүн төрлөхтөнд гэрэл гэгээ болон дулаан илчээр хангадаг мөртөө хэлбэр төрх нь тэргэл төгрөг хэлбэртэйгээс монголчуудад шүтэгдэж иржээ. Монголчууд ер нь тэргэл төгрөг хэлбэр-хүрээ, дугуй, тойрог хэлбэрийг өлзий бэлэг, тэгш дүүрэн, аз жаргалын бэлэг тэмдгээ болгон үздэг. Эртний монголын овгууд нь овгоороо нэг доор мал маллах боллоцоотой байсан үед бүх овгийн төрөл саднаараа эсхүл хамт олноороо нэг хүрээ

¹⁶Начин. Хүрээ бөх мөргөл: “Хорчин бөх мөргөлийн судлал”. Бээжин.: Үндэстэний хэвлэлийн хороо. 1998. 479 дэх тал

¹⁷Мөн тэнд. 481-482 дахь тал

¹⁸Б.Сүх. Монгол уран зохиолын хөгжлийн түүхийн удиртгал. Хайлаар. Өвөрмонголын соёлын хэвлэлийн хороо. 2000. 498 дахь тал

болон буудалладаг байв¹⁹.

Хүрээ гэдэг нь дугуй гэсэн утгатай. Урьд ямар нэгэн аймгийнхан нэг газар буудаллах бүр дугуйлан бууж, ахлагч нь дугуй хүрээний төвд бараг гол дунд нь суудгийг хүрээ гэдэг байна²⁰. Ингэж хүрээлэн буудаг айл нь заримдаа хэдэн зуу болдог бөгөөд заримдаа нэг хүрээ мянга орчим гэр бүлээс бүрэлддэг байв²¹. Ан ав бол монголчуудын эртний аж ахуй үйлдвэрлэлийн чухал бүрэлдэхүүн хэсэг мөн. Ан авд ч “хүрээ”-тэргэл хэлбэрийг ашиглаж байжээ. Хүрээ авд тэргэл-өлзий бэлгийн сэтгэхүйн ангийн аж ахуйд илэрсэн бодит хэлбэр юм. Хүрээ авыг өвөр монголчууд хомрого ав, татаа ав, буриадууд хайдаг ав, халхад зээгт ав гэж адил бусаар нэрлэдэг боловч хэлбэр дээрээ бүгд тэргэл-хүрээ хэлбэрээр авлахыг хэлж байна. Монгол угсаатны орон сууц болох монгол гэрийн барилгын бүтэц, хэлбэр төрх нь монголчуудын “тэргэл-өлзий бэлгийн соёл”-ыг нэн тод харуулсан бэлгэ тэмдэг болно. Жуулчин Марко Пологоос эртний монголчуудын гэр барилгын тухай: “Тэдний суух бага гэр болвоос шивээ мэт хийгээд эсгийгээр үйлдэн хийсэн дүв дүгрэг байдалтай бөгөөд бас эвхэн нугалж болдог”²² гэжээ.

Монголчууд гэрээ буулгах ба барих үед нар зөв зүгийг эрхэмлэн баримталдаг бөгөөд иймд нүүж буй айл гэрийнхээ баруун урь далаас эхлэн нар зөв эргүүлэн буулгадаг буюу өөрөөр хэлбэл гэрийн хаалганы баруун хавтисан талаас оосор хошлонг тайлан туурга, унь, ханаан буулгадаг²³. Энэ нь монголчуудын гэрийн хэлбэр төрхөөс эхлэн барилга бүтцийн явцад ч бүгд тэргэл-өлзий бэлэгтэй байхыг эрхэмлэдэг язгуур соёлыг харуулж байна. Монголчуудын урлагийн хэлбэрт ч “тэргэл-өлзий бэлгийн соёл”-ын им тамга гүн гүнзгий байна.

Эртний үед монголчууд удаа бүр ялалт байгуулсаныхаа дараа ялалтаан тэмдэглэж найр бүжиг бүжиглэдэг мөртөө баяр ёслолд бас найр бүжиг бүжиглэдэг байжээ. “Монголын нууц товчоо”-нд тэмдэглэгдсэн бүжиг нь тухайн үеийн монгол бүжгийн хэлбэрийг бодитоор гэрчилхүйц жишээ болжээ. Саглагар модыг тойрон бүжиглэдэг нь тухайн үеийн хүмүүсийн тэргэл-өлзий бэлгийн сэтгэхүйгээс үүссэн байж мэдэх юм. Монголын буриад ястны дунд эрэгтэй эмэгтэй хүмүүсийн хамтын бүжиг ихээхэн дэлгэрсэн байдаг. Хаврын дулаан, зуны зуслангийн тунгалаг гэгээн сартай шөнө буриадчууд соргог цэцэг мяралзан дэлгэрсэн ногоот тал дээр цугларч эрэгтэй, эмэгтэй, өтгөс, нялхас бүгдээрээ тэргэл бүжиг бүжиглэдэг. Энэ тухай буриад судлаач М.К.Ханжияалов: “Эрэгтэй эмэгтэй залуучууд гар гараа барилцан холболдож нэг тойрог болж эхлэнгүүт зүүнээс баруун тийш алгуурхнаар бүжиглэхийн хамт уртын дуу дуулдаг. Хэрвээ баруунаас зүүн тийш үсрэх буюу нэгэн тэргэл тойрог болохгүй бол нэг зүйлийн гарз гамшгийн бэлэг тэмдэг гэж үздэг”²⁴ гэж тэмдэглэжээ.

Андайн тойрог бүжиглэх хэлбэрт монголчуудын эртний “тэргэл-өлзий бэлгийн соёл” эрхэмлэгдэж байсан нь тодорхой. Андайд цагаан андай гэж байдаг. Тэр нь цагаан элээ суудалтай бөгөөд таачилсан андайд “цагаан андай” гэдэг байжээ. Цагаан андайн “найжим” тойрог бүжиглэх хэлбэр нь овоо тахилгын эргэлтээр эргэнэ. Энэ нь цагийн зүүний дагуу эргэхийг хэлж байгаа болно. Өөрөөр хэлбэл “наран эргэлт” буюу “зөв эргэлт” гэдэг.

Андайн соёлд энэ мэт монголчуудын эртний хүрээ хэлбэр, тойрог хэлбэр, дүгэрэг хэлбэрийн “тэргэл-өлзий бэлгийн соёл”-ыг хадгалж байдаг мөртөө монголчуудын эртнээс заншилтай “наран эргэлт”-ийн жам горимоор бэлэг дэмбэрэлтэй тойрог бүжиглэдэг

¹⁹ Я.Владимирцов. Монголчуудын нийгмийн байгуулалын түүх. Бээжин.:Үндэстэний хэвлэлийн хороо. 1981. 119 дэх тал

²⁰ 拉施特.史集.北京:商务印书馆.第一卷, 第一册, 第112页

²¹ Я.Владимирцов. Монголчуудын нийгмийн байгуулалын түүх. Бээжин.:Үндэстэний хэвлэлийн хороо. 1981. 90 дэх тал

²² Марко Пологийн аялалын тэмдэглэл. Орч. Сайшаал. Чанчунь., 1977. 212 дахь тал

²³ Х.Сампилдэндэв. Малчин ардын зан үйлийн уламжлал. Улаанхад. 1989. 156 дахь тал

²⁴ 符.阿.库德里亚夫采夫. 布里亚特蒙古史.北京:中国社会科学院,上册, 第80页

язгуур урлагийн удамшлыг хадгалж байдаг.

Хоёр. Андай хийгээд эртний монголчуудын дэвхцээ бүжгийн язгуур урлаг

Монголчууд эрт язгуураас хурим найр буюу дурсгалт баярыг тэмдэглэхдээ ямар нэгэн урдаас тогтсон газар цуглаж, олуулаа “саглагар модонд очиж” дуулан бүжиглэдэг заншилтай байжээ²⁵. Тухайлбал “Монголын нууц товчоо”-ны 57 дугаар зүйлд “Хамаг монгол, тайчууд Ононы Хорхунаг Жобурт хурж Хотулаг хаан болгов. Монголын жаргалан дэвхцэн хуримлан жаргах бөлгөө. Хотулаг хаан өргөөд Хорхунагийн саглагар модонд очиж хавирга газрыг халцартал, өвдөг газрыг өлцөртөл дэвхцэн бүжиглэв²⁶ гэж тэмдэглэсэн байхад 117 дугаар зүйлд “Тэмүжин, Жамуха хоёр анд тухалдаж амаръя хэмээлдэж/урьдах өтгөсийн үеийг сонсч/ бэлэг сэлт солилцоод Хорхунаг жобурын Хулдагар гууны өвөр саглагар модноо анд хэмээлдэж буудаллан хуримлан туйлын жаргалдаж, шөнө хөнжилдөө хамтдаа хонолдох бөлгөө”²⁷ гэж тэмдэглэжээ. Мөн “Алтан ордны бага өчиг”-т:

“Түг түмнээн тэргүүлэн явж

Туул мөрний гурван олхуйд

Дэвхцэх саглагар модны ёроолд

Туг бүрээгээн босгон сууж

Тугч болгон жалайрын Гуа Мухулайдаа бариулсан Чингис хаан²⁸ гэж тэмдэглэсэн нь бий. Хөл дэвсэхх бүжиг бол Жужан улсын үеэс монголчуудын дунд өргөн дэлгэрч байсан нэг зүйлийн өөрийгөө зугаацуулах хамтын бүжиг юм. Энэ тухай жужан улсын шүлэгч Жуван Жиүвэйгийн таван үгийн хос бадагтаа:

“Хурууд бяслаг найрын ширээнээ өрөгдөхүйеэ

Хурсан олон санааны аяар зоогломуй

Хорвоогийн наран жаргахыг ширтэн согтуурхуйяа

Хотол олон гар холбон дэвхэцмүй”²⁹ гэж бичиж үлдээсэн байна.

Монгол ястны язгуур эртний хан сууж, анд барилдах, хурим найрын их үйлэн дэх “саглагар модыг тойрч”, “дэвхцэн хуримлан жаргах³⁰”, заншил нь тэр чигээрээ Хүрээ андайд уламжлагдан уусч, түүний язгуур шинжийг харуулж байдаг.

“Дөрөв дөрвөөр дэвсэе

Дөрвөн зуу хорийг гүйцэе.

Найм наймаар дэвсэе

Найман зууг хорийг гүйцэе³¹”

“Нар гаргал дуулья

Нуур хотойтол дэвсэе

Тахиа дуугаргал дуулья

Давс хужиртгал дэвсэе³²”

“Алхмаан тааруулж дэвсэе

Алтан цамц хадъяа!

Айл аймгаараа нийлье

²⁵ Сүег. Андайн соёлын ухамсарын сурвалж. Өвөрмонголын их сургуулийн эрдэм шинжилгээний сэтгүүл. 1995

²⁶ Монголын нууц товчоо. Галигла. Баяр. Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо. 1981

²⁷ Мөн тэнд

²⁸ Сайнжаргал, Шаралдай. Алтан ордны дайллага. Бээжин.: Үндэстэний хэвлэлийн хороо. 1983. 46-47 дахь тал

²⁹ Хөгжилт. Монгол үндэстэний дуу хөгжмийн түүх. Шинжаан., 1997. 607 дахь тал

³⁰ Сүег. Андайн соёлын ухамсарын сурвалж. Өвөрмонголын их сургуулийн эрдэм шинжилгээний сэтгүүл. 1995

³¹ Цэги, Дэжид, Баатар. Андай. Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо. 1984

³² Начиншонхор. Андайн соёл судлал. Хайлаар.: Өвөрмонголын соёлын хэвлэлийн хороо. 2001. 230 дахь тал

Андай бэрээ аварья
Хөлөө тааруулж дэвсэе
Хүрээ цамцаа хадъяа!
Хөрш олноороо цугларая
Хүүхэн үрээ сэргээе”³³

Андай нь бүхий л явцдаа дэвсэх хөдөлгөөнийг бүжгийн гол хэлбэрээ болгосон нь илт байна. Монгол үндэстний орчин үеийн алдарт бүжигчин, монгол ястан бүжиг судлаач Мядагмаа андай дэвхцэлтийг хүрээ дэвсэлт, даллага дэвсэлт, хормой дэвсэлт, дуулалт дэвсэлт, магнай дэвсэлт, амгалан дэвсэлт, солгой дэвсэлт, үсрэлттэй дэвсэлт, эргэлттэй дэвсэлт, дэгдэх дэвсэлт, чичлэх дэвсэлт³⁴ хэмээн нарийн хуваасан юм.

Дэвсэн бүжиглэх зан үйл нь эртний умардын үндэстэн Хүннүчүүд, Сяньбичууд Түрэгчүүдийн дунд өргөн дэлгэрч байсан³⁵ бөгөөд төвд үндэстэнд бас 700 гаруй жилийн түүхтэй “дэвсэлцэх”-дуу, бүжиг, хөгжмийг цогцлоосон ардын бүжиг уламжлагдаж ирсэн байна.

Хүрээ монголчуудаас үүсэлтэй андай бүжиг-андай урлаг-андай соёл нь эртний монголчууд, цаашилбал эртний умардын үндэстний язгуур бүжгийн хэлбэр-дэвсэн бүжиглэхийг андай бүжгийн гол цөм, гол хэлбэр гол агуулхуунаа болгож ирсэн тул язгуур эртний шинж ба язгуур өнгө будгийг чанд хадгалжээ. “Дэвсэхээр хөлийн хөдөлгөөний гол онцлогоо болгосон монгол бүжиг нь нийтийн он тооллын өмнөх 2-3 дугаар зуунаас 20 дугаар зууны дунд үе хүртэлх хоёр мянга шахам жилийн явцад нэг л хэлбэрээрээ уламжлагдан ирсэн³⁶ аж.

SUMMARY

Andai is a Mongolian national classic literacy and a heritage of traditional Mongolian culture, originated in HureeHoshuu of Inner-Mongolia, which could become the core of the felt tent dwellers' folk art. With its extraordinary form of art and cultural content, Andai is well-known not only in the Republic of China but also in the Global arena, still charming the people as Mongolian national culture. The mystical power of the culture which named Andai is its close connection with the folk culture.

НОМ ЗҮЙ

1. Б.Я.Владимирцов. Монголчуудын нийгмийн байгууллын түүх. Бээжин.: Үндэстний хэвлэлийн хороо, 1981
2. Л.Дашням. Монгол нутаг дахь түүх соёлын дурсгал. Хөх хот.: Өвөр монголын ардын хэвлэлийн хороо, 2006
3. Марко Пологийн аяллын тэмдэглэл. Орч. Сайшаал. Чанчун., 1977
4. Монголын нууц товчоо. Галигл. Баяр. Хөх хот.: Өвөр монголын ардын хэвлэлийн хороо. 1981
5. Мядагмаа. Монгол ястны бүжгийн хөгжил. Бээжин.: Үндэстний хэвлэлийн хороо, 1993
6. Мядагмаа нар. Монгол бүжгийн гоо зүйн тойм. Бээжин.: Үндэстний хэвлэлийн хороо, 2006
7. Начин. Хүрээ бөө мөргөл. “Хорчин бөө мөргөлийн судлал”. Бээжин.: Үндэстний

³³ Мөн тэнд. 318 дахь тал

³⁴ Мядагмаа нар. Монгол бүжгийн гоо зүйн тойм. Бээжин.: Үндэстний хэвлэлийн хороо. 2006. 51-52 дахь тал

³⁵ Сүег. Андайн соёлын ухамсарын сурвалж. Өвөрмонголын их сургуулийн эрдэм шинжилгээний сэтгүүл. 1995

³⁶ Ц.Хишигтогтох. Андайн үүсэл ба түүний бүжиг, хөгжим, соёлын гурвалсан урлагийн хэлбэр. Монгол хэл утга зохиол. 1998

- хэвлэлийн хороо, 1998
8. Начиншонхор. Андайн соёл судлал. Хайлаар.: Өвөр монголын соёлын хэвлэлийн хороо, 2001
 9. Сайнжаргал, Шаралдай. Алтан ордны тайлга. Бээжин., Үндэстний хэвлэлийн хороо, 1983
 10. Х.Сампилдэндэв. Малчин ардын зан үйлийн уламжлал. Улаанхад.: Өвөр монголын техник мэргэжлийн хэвлэлийн хороо, 1989
 11. Сүег. “Андай”-н соёл ухамсрын сурвалж. Өвөр монголын их сургуулийн эрдэм шинжилгээний сэтгүүл. 1995
 12. Б.Сүх. Монгол уран зохиолын хөгжлийн түүхийн удиртгал. Хайлаар.: Өвөр монголын соёлын хэвлэлийн хороо, 2000
 13. Ц.Хишигтогтох. Андайн үүсэл ба түүний бүжиг, хөгжим, шүлгийн гурамсан урлагийн хэлбэр. Монгол хэл утга зохиол, 1998
 14. Хөгжилт. Монгол үндэстний дуу хөгжмийн түүх. Шинжан.: Лиюнингийн үндэстэний хэвлэлийн хороо, 1997
 15. 白翠英。 安代的起源及其发展。哲里木盟文化处。1983
 16. 班澜，冯军胜。阴山岩画文化艺术论。呼和浩特：远方出版社，2000
 17. 拉施特。史集。北京：商务印书馆。第一卷， 第一册
 18. 赵国华。生殖崇拜文化论。北京：中国社会科学出版社，1996
 19. 符。阿。库德里亚夫采夫。布里亚特蒙古史。北京：中国社会科学院，上册